

تریت کودک در پرتو رضاع: از نگاه فقه اسلامی و روان‌شناسی رشد

فاطمه برهانی^۱، مريم برقي^۲

چکیده

در فقه اسلامی و روان‌شناسی رشد، رضاع یکی از ارکان اساسی رشد و پرورش کودک است. پژوهش حاضر با روشن تحلیلی- توصیفی، جایگاه تربیتی شیردهی را در آیات قرآن، روایات و منابع فقهی بررسی کرده و تأثیر آن بر رشد جسمی و روانی کودک را تحلیل می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که رضاع در اسلام فقط فرآیندی تغذیه‌ای نیست، بلکه سازوکاری تربیتی با آثار چندبعدی است. از منظر فقهی، شیردهی علاوه بر ایجاد محرومیت، شرایط و آداب خاصی دارد که بر تربیت کودک تأثیر می‌گذارد. از دید علمی، ترکیبات شیر مادر و تعاملات عاطفی هنگام شیردهی، تأثیرات پایداری بر رشد شناختی و هیجانی کودک دارد. پژوهش حاضر به این نتیجه کلیدی دست یافته است که رعایت ظرفات‌های شرعی و تربیتی شیردهی، نقش تعیین‌کننده‌ای در پرورش نسلی سالم و متعهد دارد؛ حقیقتی که برنامه‌ریزی خانواده‌ها باید بر محور آن بچرخد.

واژگان کلیدی: رضاع، تربیت کودک، فقه تربیتی، رشد شناختی، شیر مادر.

۱. مقدمه

در دین اسلام، تغذیه و تربیت نوزاد از مهمترین مسائلی است که به آن اهتمام ویژه‌ای شده است. رضاع یا شیردهی، نخستین و حساس‌ترین مرحله از تغذیه و تربیت کودک، جایگاه برجسته‌ای در منابع فقهی و روایی دارد. قرآن کریم با صراحة به موضوع رضاع پرداخته است. آیه ۲۳۳ سوره بقره

۱. طلبه دکتری فقه خانواده، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.

۲. مدیر گروه فقه خانواده، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران/ رئیس پژوهشکده فقه و مبانی حقوق، جامعه‌الزهرا، قم، ایران. (نویسنده مسئول)

می‌فرماید: «والوالدات يرضعن أولادهن حولين كاملين لمن أراد أن يتم الرضاعة؛ مادران، فرزندان خود را دو سال تمام شیر می‌دهند. (این) برای کسی است که بخواهد دوران شیرخوارگی را تکمیل کند». والدات، جمع والده در لغت عرب به معنی مادر است، ولی ام، معنی وسیع‌تری دارد که گاه به مادر و گاه به ریشه و اساس هرچیزی اطلاق می‌شود. در این بخش از آیه، حق شیردادن در دو سال شیرخوارگی به مادر داده شده است و اوست که می‌تواند در این مدت از فرزند خود نگهداری کند. حق حضانت در این مدت از آن مادر است، هرچند ولایت بر اطفال صغیر برعهده پدر گذاشته شده است، اما از آنجاکه تغذیه جسم و جان نوزاد در این مدت با شیر و عواطف مادر پیوند ناگسستنی دارد این حق به مادر داده شده است.

خداآوند در آیه ۲۳ سوره نساء می‌فرماید: «وَأَمْهَاتُكُمُ الْلَّاتِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخْوَاتُكُمْ مِنَ الرِّضَاةِ؛ وَمَادِرَانِي كَهْ شَمَّا رَشِيرَ دَادَهَ اَنَّدْ وَخَوَاهَرَانِ رَضَاعَيْ شَمَّا». در این آیه به محارم یعنی، زنانی که ازدواج با آنها ممنوع است اشاره شده است. بر اساس این آیه، محرمیت از سه راه ممکن است پیدا شود که یکی از آنها از راه شیرخوارگی است که به آن ارتباط رضاعی گفته می‌شود. بنابراین، رضاع علاوه بر اینکه یک عمل طبیعی است در اسلام سبب ایجاد محرمیت نیز می‌شود؛ یعنی اگر کودکی از زنی غیر از مادرش شیر بخورد بین آنها رابطه خویشاوندی ایجاد و موجب ایجاد محرمیت و حرمت ازدواج می‌شود. در فقه شرایط خاصی برای تحقق این موضوع تعیین شده است.

تغذیه با شیر مادر نه تنها برای رشد جسمانی کودک، بلکه برای پرورش روحی و اخلاقی او نیز حیاتی است. این موضوع در آیات و روایات اسلامی به طور گسترده تأکید شده است. شیر مادر علاوه بر تأمین سلامت و نیرومندی کودک بر اخلاقیات و نفسانیات او نیز تأثیرگذار است. تحقیقات علمی نشان داده‌اند که شیردهی باید برای مادر و کودک تجربه‌ای لذت‌بخش باشد؛ زیرا احساسات مادر به سرعت به کودک منتقل می‌شود و جو حاکم بر تغذیه را شکل می‌دهد. مادرانی که از نظر عصبی مضطرب یا ناپایدار هستند، ممکن است در فرآیند شیردهی با مشکلاتی مواجه شوند که تأثیر منفی بر روان کودک دارد. با تغییرات گسترده سبک زندگی و افزایش اشتغال مادران چالش‌های جدیدی پدید آمده است. مادران شاغل با دشواری‌هایی مانند کمبود زمان برای

شیردهی یا عدم دسترسی به شرایط مناسب مواجه هستند. این مسائل تعادل بین وظایف شغلی و مادری را مختل کرده و بر کیفیت تربیت کودک تأثیر می‌گذارد. پیشینه تحقیقات انجام شده نشان می‌دهد با وجود مطالعات متعدد درباره احکام فقهی، جنبه‌های تربیتی آن کمتر مورد توجه قرار گرفته است. ضرورت انجام پژوهش حاضر ازان روست که شناخت دقیق آداب و احکام رضاع و درک تربیتی آنها الگوی جامعی برای تربیت اسلامی در دوران شیرخوارگی ارائه می‌کند که نه تنها بر تغذیه جسمی، بلکه بر رشد عاطفی-شناختی کودکان تأثیر می‌گذارد.

۲. مفهوم‌شناسی

۱-۲. رضاع در لغت

واژه رضاع یا رضاع از ریشه «رضع» به معنای شیرخوردن کودک قبل از رسیدن به دوسالگی از سینه مادر یا دایه است. مرضعه به زنی گفته می‌شود که در حال شیر دادن کودک باشد و مرضع زنی است که فرزند شیرخوار دارد، هرچند بالفعل شیر ندهد. (ابن فارس، ۱۴۰۲) در اصطلاح فقه و حقوق، مراد از رضاع، شیر دادن کسی جز مادر کودک به اوست که آثاری حقوقی (قربت رضاعی و حرمت نکاح) دارد. در لسان العرب: «الرضاع و الرضاع: مص اللدی و شرب لبنه» (ابن منظور، ۱۴۱۴، ۱۲۵/۸) به معنای مکیدن پستان و نوشیدن شیر آن است. در مجمع البحرين: «الرضاع بالفتح والكسر: مص اللبن من اللدی» (طريحي، ۱۳۷۵، ۳۴۱/۴) رضاع به فتح و کسر راء به معنای مکیدن شیر از پستان است. در المصباح المنير: «رضع الصبی أمه يرضع رضعاً و رضاعاً و رضاعاً» تناول لبنها بالمص» (فيومي، ۱۴۱۴) کودک از مادرش شیر خورد یعنی، با مکیدن، شیر او را دریافت کرد. در ادبیات فقهی، کودکی که شیر زن دیگری را خورده است را مرتضع، زن شیردهنده را مرضعه و صاحب شیر یعنی، مردی که زن شیرده از او باردار شده است را فحل یا صاحب لبن می‌گویند (شیخ طوسی، ۱۴۰۷، ۹۳/۵).

۲-۲. رضاع در اصطلاح

در جواهرالکلام آمده است: «وصول لبن الاممية الى جوف الطفل من الثدي بالمض او غيره مع اجتماع الشرایط؛ رسیدن شیر زن به درون کودک از پستان، چه با مکیدن یا غیر آن، با جمع شدن شرایط». (نجفی، ۱۴۰۴، ۲۵۶/۲) در تحریرالوسیله آمده است: «هو إمتصاص الرضيع من ثدي المرأة أو شرب لبنها في الحولين؛ مكيدن شيرخوار از پستان زن یا نوشیدن شیر او در دو سال (موسی خمینی، ۱۳۷۹، ۶۲۱/۲). در مسالک الافهام آمده است: «وصول لبن امرأة إلى جوف طفل بشروط مخصوصة؛ رسیدن شیر زن به درون کودک با شرایط خاص» (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ۱۴۳/۷). در دایره المعارف پزشکی آمده است: «تغذیه نوزاد با شیر مادر که حاوی تمام مواد مغذی مورد نیاز برای رشد و تکامل اوست» (садات نوری..، و همکاران، ۱۳۹۸).

در تعریف سازمان بهداشت جهانی، شیردهی روش طبیعی تأمین مواد مغذی مورد نیاز نوزادان برای رشد و تکامل سالم است. بنابراین، رضاع فرآیندی است که در آن شیر چه با مکیدن مستقیم یا روش‌های دیگر از پستان مادر یا دایه به کودک منتقل می‌شود. این فرآیند نه تنها تغذیه نوزاد را تأمین، بلکه شرایط خاصی را برای ایجاد محرومیت در روابط اجتماعی فراهم می‌کند. رضاع شامل تمام مراحل شیردهی تا دوسالگی است و از نظر پزشکی، تغذیه‌ای کامل برای رشد و تکامل نوزادان محسوب می‌شود.

۳-۲. تربیت در لغت

در لسان العرب، تربیت از ماده رب، به معنای پرورش، تدبیر و اصلاح است. ابن منظور می‌فرماید: «الرب التربیه والصیانه» (ابن منظور، ۱۴۱۴، ۱۲۷/۵). این واژه ریشه در مفهوم رشد و نمودارد.

۴-۲. تربیت در اصطلاح

محقق نراقی در کتاب عوائد الایام می‌نویسد: «التربیه هي توجيه الانسان نحو الكمال بالتدريج». ایشان تربیت راهنمایی تدریجی انسان به سوی کمال تعریف می‌کند. این تعریف بیانگر فرآیند پیوسته و مستمر رشد انسان است که از مراحل ابتدایی تا رسیدن به کمال مطلوب ادامه دارد (نراقی، ۱۳۷۵).

آیت‌الله جوادی آملی در کتاب *تسنیم*، تربیت راه‌های تکوینی و تشریعی استعدادهای انسان به سوی کمال مطلوب معنا کرده است. این تعریف دو بعد مهم دارد: یکی، هدایت تکوینی به معنی رشد طبیعی و درونی استعدادها و دیگری، هدایت تشریعی به معنی راهنمایی و هدایت از راه آموزه‌های دینی و عقلانی» (جوادی آملی، ۱۳۸۸). آیت‌الله اعرافی در کتاب *مبانی تربیت اسلامی*، تعریف دقیقی از تربیت ارائه کرده است: «فرآیند هدایت و راهبری نظام‌مندان انسان به سوی کمال مطلوب با تکیه بر فطرت الهی و استعدادهای درونی. ایشان معتقد است که تربیت عبارت است از شناسایی ظرفیت‌های انسانی، هدایت آگاهانه و هدفمند، زمینه‌سازی برای شکوفایی استعدادها و تحقق تدریجی کمال انسانی» (اعرافی، ۱۳۹۲).

امیل دورکیم (۱۹۱۲) معتقد است که تربیت، کارکردی است که در طی آن، نسل بالغ، رسیده و تربیت‌یافته بر نسلی که هنوز برای زندگی به اندازه کافی پختگی نیافته است، اثر می‌گذارد و هدف از آن، برانگیختن و گسترش حالت جسمی، عقلی و اخلاقی متربی است. پستانلزی (۱۷۴۶-۱۸۲۷) مربی و روان‌شناس تربیتی و بانی آموزشگاه‌های نور در تعریف تربیت می‌گوید: «تربیت عبارتند از رشد طبیعی، تدریجی و هماهنگ کلیه استعدادها و نیروهای موجود و مکتوم در انسان» (یوسفی و همکاران، ۱۴۰۳). تربیت فرآیندی است که هدف آن، هدایت انسان به سوی کمال از راه پرورش استعدادها، رشد طبیعی و آموزش‌های هدفمند است. این فرآیند شامل جنبه‌های جسمی، عقلی، اخلاقی و معنوی می‌شود و براساس فطرت و توانایی‌های درونی انسان شکل می‌گیرد.

۳. اهمیت شیر مادر و تأثیر آن بر جسم و روح کودک

۳-۱. آیات قرآن

در قرآن کریم، شیردهی به مدت دو سال کامل در قالب توصیه الهی مطرح شده است. خداوند در آیه ۲۳۳ سوره بقره می‌فرماید: «والوالدات يرضعن أولادهن حولين كاملين لمن أراد أن يتم الرضاعة لا تضار والدة بولدها ولا مولود له بولده؛ مادران، فرزندان خود را دو سال کامل شیر می‌دهند، برای کسی که بخواهد دوران شیرخوارگی را تکمیل کند؛ نه مادر حق ضرر زدن به کودک را دارد و نه پدر». ۳۱

مضاره از باب مفاعله است. این باب بیشتر بین دونفر است؛ یعنی نه پدر می‌تواند به خاطر فرزند به مادر ضرر بزند و نه مادر می‌تواند به خاطر فرزند به پدر ضرر برساند، ولی در این آیه، هم‌چنان که بسیاری از مفسرین تصريح کرده‌اند در این معنی استعمال نشده، بلکه به مفهوم اضرار است. شاید مراد این است که مادر حق ندارد به فرزند خود ضرر برساند. برای مثال مادر با وجود حمایت پدر، از شیر دادن به طفل خودداری کند. همچنین پدر حق ندارد به فرزند خود ضرر بزند مانند اینکه با وجود تمایل مادر برای شیر دادن به طفل، او را منع کند یا حمایت‌های لازم را در این باره انجام ندهند (طبرسی، بی‌تا، ۵۸۷/۲). در این آیه، حق شیر دادن در دو سال شیرخوارگی به مادر داده شده و اوست که می‌تواند در این دو سال از فرزند خود نگهداری کند. همچنین از آن برداشت می‌شود که بهترین غذا برای نوزاد، شیر مادر است؛ زیرا خداوند، حکیم است و به مقتضای حکمت متعالیه خویش دستوری که داده است باید نافع حال کودک باشد.

۲-۳. روایات

۳-۱. برکت و منفعت شیر مرضعه

این دسته از روایات براین موضوع تأکید می‌کنند که شیر مادر بهترین و با برکت‌ترین غذا برای نوزاد است. این روایات نشان می‌دهند که شیر مادر نه تنها نیازهای جسمانی کودک را تأمین می‌کند، بلکه برای رشد روحی و معنوی او نیز مفید است. پیامبر اکرم ﷺ می‌فرماید: «لیس للصَّبِیْ لِبَنُ خَیْرٍ مِّنْ لَبَنِ امَّهٖ»؛ هیچ شیری برای نوزاد بهتر از شیر مادر نیست» (مجلسی، ۱۴۰۳/۱۰۰). این حدیث به‌وضوح بیان می‌کند که شیر مادر بهترین تغذیه برای نوزاد است و هیچ جایگزینی نمی‌تواند با آن برابری کند. امیر المؤمنین علیه السلام نیز می‌فرماید: «ما من لبَن رضع به الصَّبِیْ اعظم برکة عليه من لبَن امَّهٖ»؛ هیچ شیری برای تغذیه کودک با برکت‌تر از شیر مادر نیست» (حر عاملی، ۱۴۰۹). این حدیث نیز براین موضوع تأکید دارد که شیر مادر نه تنها یک غذای کامل است، بلکه برکت و اثرات مثبت روحانی نیز دارد. دعای امام حسین علیه السلام در عرفه چنین است: «و حفظتنی فی المهد طفلاً صبیاً و رزقتنی من الغذاء لبنا مريا؛ و در گهواره که کودکی ناتوان بودم مرا از هر آسیب و خطر حفظ کردی و از شیر مادر غذایی گوارا روزیم نمودی» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۹۵/۲۱۷). این دعا

نشان می‌دهد که شیر مادر نه تنها یک نعمت الهی است، بلکه عامل محافظت‌کننده کودک دربرابر آسیب‌ها و بیماری‌هاست.

۳-۲-۲. پاداش مادران شیرده

این دسته از روایات به پاداش‌های معنوی و اخروی مادرانی اشاره می‌کند که فرزندان خود را شیر می‌دهند. این روایات مادران را تشویق می‌کنند تا با آگاهی از این پاداش‌ها، زحمت شیردهی را بر خود هموار کنند. پیامبر اکرم ﷺ می‌فرماید: «فَإِذَا أَرْضَعْتَ كَانَ لَهَا بِكُلِّ مَصَةٍ كَعْدَلٍ عَنْقَ مُحَرِّرٍ مِنْ وَلَدِ إِسْمَاعِيلَ؛ هُرَّگَاهَ مَادِرَ، فَرَزَنْدَ خُودَ رَاشِيرَ دَهَدَ درِبِرَابِرِ هَرِمَكِيدَنَ نُوزَادَ، پَادَاشَيَ بَهَ اوَدَادَهَ مِنْ شُودَ كَهْ بَرَابِرَ اسْتَ بَآزادَ كَرْدَنَ بَنَدَهَيَ ازَ فَرَزَنْدَانَ اسْمَاعِيلَ» (حرعاملی، ۱۴۰۹/۲۱، ۴۵۱). این حدیث نشان می‌دهد که شیردهی نه تنها وظیفه مادری است، بلکه عملی معنوی است که پاداش‌های بزرگی درپی دارد. پیامبر اکرم ﷺ می‌فرماید: «فَإِذَا فَطَمْتَ وَلَدَهَا قَالَ الْحَقُّ جَلَ ذِكْرَهُ يَا أَيْتَهَا الْمَرَاةُ: قَدْ غَفَرْتَ لَكَ مَا تَقْدِمُ مِنَ الذَّنْوَبِ فَاسْتَانَفَى الْعَمَلُ؛ هَنَّكَامِيَ كَهْ مَادِرَ، فَرَزَنْدَشَ رَا ازْ شِيرَ گَرْفَتَ خَداونَدَ بَهَ اوَ مِنْ فَرَمَيَدَ: اَيْ زَنَ، بَدَانَ كَهْ تَمَامَ گَناهَانَتَ رَا آمَرْزِيدَمَ، پَسَ عَمَلَ خُودَ رَا ازْ سَرْ بَگِيرَ» (نوری، ۱۴۰۸/۴، ۲۳۸). این حدیث نشان می‌دهد که شیردهی نه تنها برای کودک مفید است، بلکه برای مادر نیز پاداش‌های معنوی بزرگی دارد از جمله بخشش گناهان و شروع دوباره زندگی با روحیه‌ای تازه.

٣-٢-٣ . تأثير اخلاقي و تربیتی رضاع

این دسته از روایات براین موضوع تأکید می‌کنند که شیر مادر نه تنها بر جسم کودک، بلکه بر اخلاق و طبیعت او نیز تأثیرگذار است. بنابراین، انتخاب زنی که به کودک شیر می‌دهد باید بادققت انجام شود. از منظر فقهی، محققان معتقدند که شیر مادر می‌تواند حامل خصوصیات روحی و اخلاقی باشد. این موضوع از دو جنبه قابل بررسی است: اول، مبنای روایی. امام صادق علیه السلام در روایتی فرمود: «الرضاعه مؤثره في أخلاق الولد» که بر تأثیر ژرف شیر مادر در شکل‌گیری خصوصیات اخلاقی کودک دلالت دارد (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۴۷۶/۲۱). امام صادق علیه السلام از جدش امیر المؤمنین علیه السلام نقل

می‌کند: «کان عَلِيًّا يَقُولُ: تَخْيِرُوا لِلرَّضَاعِ كَمَا تَخْيِرُونَ لِلنِّكَاحِ فَإِنِ الرَّضَاعَ يَغْيِرُ الطَّبَاعَ؛ هَمَانِ طُورَ كَهْ بَادْقَتْ هَمْسِرَ انتِخَابَ مَيْ كَنِيدْ بَرَايِ شِيرَ دَادِنَ بَهْ فَرْزِنَدِتَانَ نِيزْ بَادْقَتْ انتِخَابَ كَنِيدْ؛ زَيرَا شِيرَدَهِيْ مَيْ تَوَانَدْ طَبِيعَتْ كَودَكْ رَأْ تَغْيِيرَ دَهَدَ» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۴۶۸/۲۱). امام علی عَلِيًّا مَيْ فَرمَى: «الرَّضَاعَةُ أَخْوَ الْوِلَادَةِ» (مجلسی، ۱۳۸۹، ۲۶۲/۴۳) که اشاره به اهمیت برابر شیرخوارگی با تولد دارد.

پیامبر اکرم عَلِيًّا مَيْ فَرمَى: «اِيَا كَمْ اَنْ تَسْتَرْضِعُوا الْحَمَقَاءَ فَإِنَّ الْلَّبَنَ يَنْشِئُهُ عَلَيْهِ؛ اِزْ شِيرَ دَادِنَ زَنانَ اَحْمَقَ بَهْ فَرْزِنَدَاتَانَ بَپْرِهِيْزِيدَ؛ زَيرَا شِيرَ پَايَهْ وَ اَسَاسَ رَشَدَ وَ تَربِيَتْ فَرْزِنَدَ اَسْتَ» (محدث نوری، ۱۴۰۸، ۱۶۲/۱۵). «قال: سَأَلَتْهُ عَنِ الرَّجُلِ الْمُسْلِمِ هَلْ يَصْلَحُ لَهُ أَنْ يَسْتَرْضِعَ لَوْلَدَهُ الْيَهُودِيَّةُ وَالنَّصَارَيَّةُ وَهُنْ يَشْرِبُنَ الْخَمْرَ؟ قَالَ: أَمْنِعُوهُنَّ مِنْ شَرْبِ الْخَمْرِ مَا أَرْضَعُنَ لَكُمْ؛ پَرسِيدَ: آيَا مَرْدُ مُسْلِمَانَ مَيْ تَوَانَدَ اَزْ زَنِي يَهُودِيَّ يَا نَصَارَيِّ شِيرَ بَگِيرَدَ درحالی که آنها شراب می‌نوشند، فرمود: آنها را از نوشیدن شراب منع کنید، هرچند برای شما شیر دهند» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۳۲۳/۱۰۰). این روایت به موضوعات مذهبی و اخلاقی در مورد شیردهی اشاره دارد و تأکید می‌کند که حتی اگر زن غیرمسلمان باشد باید از رفتارهای ناپسند او جلوگیری شود. «قال: وَسَأَلَتْهُ عَنِ الْمَرْأَةِ وَلَدَتْ مِنْ زَنَاهِيْ هَلْ يَصْلَحُ أَنْ يَسْتَرْضِعَ بَلْبَنَهَا قَالَ: لَا وَلَا الَّتِي اَبْنَتْهَا وَلَدَتْ مِنْ الزَّنَاهِيْ سَؤَالَ شَدَدَ درباره زنی که از زنا زاییده است، آیا می‌توان از شیر او استفاده کرد، فرمود: نه و نه آنکه دخترش از زنا زاده شده باشد» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۳۲۳/۱۰۰). این روایت نشان‌دهنده ممنوعیت شیردهی از زنانی است که فرزندانشان از زنا به دنیا آمده‌اند و بر اهمیت اصل حلال در خانواده تأکید دارد. قال رسول الله عَلِيًّا: «لَا تَسْتَرْضِعُوا الْحَمَقَاءَ وَلَا الْعَمَشَاءَ فَإِنَّ الْلَّبَنَ يَعْدِي؛ اِزْ دِيْوَانَگَانَ وَ نَابِينَيَايَانَ شِيرَ نَگِيرِيدَ؛ زَيرَا شِيرَ اَنْتِقَالَ مَيْ دَهَدَ؛ يَعْنِي اَنْتِقَالَ دَهَنَدَهَ وَ تَأْثِيرَگَذَارِيَّ مَنْفِي». (مجلسی، ۱۴۰۳، ۳۲۳/۱۰۰)

از شهید بزرگوار مرحوم حاج شیخ فضل الله نوری پرسیدند: چرا یکی از پسران شما از باب «یخرج الحی من المیت» بدین غایت شرور شده است؟ فرمود: «آن چیزهایی که من ازا دیده‌ام و می‌بینم شما ندیده‌اید و بعداً خواهید دید. این فرزند همانا قاتل من خواهد بود و کسی که در پای دارمن گفتن شادی کند و تبریک بگوید». گفتن: «از چه رو دارای این احوال و اوصاف است». فرمود: «شیری که خورده نجس و خبیث بوده و شیردهی که او را تربیت نموده نجس و پلید بوده است».

گفتند: «داستان او را بیان فرمایید». فرمود: «آن زمانی که در سامرا در محضر استاد بزرگ میرزا شیرازی مشرف بودم خداوند این پسر را به من داد. مادرش بی شیر بود. برای شیر دادن به او ناچار به گرفتن دایه‌ای شدیم. بدون تحقیق ذنی را برای دایگی او اجیر کرده و به تربیت او گماشتیم که تا حدود دو سال او را شیرداد. بعد معلوم شد که آن زن ناصبی و از خوارج بوده و دو سال شیر ناپاک به او داده است. نجس و حرام مجھول هم تأثیر خود را می‌گذارد» (حسینی، ۱۳۸۵/۱/۱۱).

روایات متعددی از ائمه معصومین علیهم السلام و پیامبر اکرم ﷺ که بر اهمیت انتخاب دایه یا مادر شیرده و تأثیر شیر بر اخلاق و طبیعت کودک تأکید کرده‌اند، بیان شده است. امام صادق علیه السلام فرمود: «الرضاعة مؤثرة في أخلاق الولد؛ شيردهی بر اخلاق کودک تأثیرگذار است». امام علی علیه السلام شیردهی راهمنراز با تولد دانسته و فرمود: «الرضاعة أخوة الولادة؛ شيردهی مانند تولد است». پیامبر اکرم ﷺ هشدار داد: «از شیر دادن زنان احمق به فرزنداتان بپرهیزید؛ زیرا شیر پایه و اساس رشد و تربیت فرزند است». در روایات دیگر، شیردهی از زنان ناصلاح مانند زنان ناصبی، زناکار یا شراب خوار نهی شده است؛ زیرا شیر آنها تأثیرات منفی بر اخلاق و شخصیت کودک بگذارد. داستان شیخ فضل الله نوری نیز نشان دهنده تأثیر منفی شیر ناپاک بر اخلاق و رفتار کودک است. فرزند ایشان که از شیر زنی ناصبی تغذیه کرده بود در آینده به فردی شرور تبدیل شد. این روایات نشان می‌دهند که شیر مادر نه تنها یک ماده غذایی، بلکه حامل خصوصیات روحی و اخلاقی است. بنابراین، انتخاب زن شیرده باید با دقت و براساس معیارهای اخلاقی و دینی انجام شود.

دوم، مبانی عقلی که براساس اصل تأثیرپذیری جسم از روح استوار است. عقایی متشرعه این موضوع را پذیرفته‌اند که ارتباط میان مادر و کودک فراتر از یک رابطه فیزیکی است. مطالعات نشان می‌دهد که حالات روانی انسان‌ها می‌توانند بر ترکیب شیمیایی بدن تأثیر بگذارند. برای مثال، احساسات منفی مانند اندوه و اضطراب می‌توانند به تغییرات شیمیایی در بدن منجر شوند که این موضوع در پزشکی مدرن نیز مورد توجه قرار گرفته است. (کجباو و همکاران، ۱۳۹۲) این موضوع از نگاه تربیتی اهمیت بسیاری دارد. کیفیت روحی مادر در دوران شیردهی تأثیر عمیقی بر شخصیت آتی کودک دارد (شعاری نژاد، ۱۳۹۲). حالات عاطفی مادر از جمله جنبه‌های تربیتی رضاع در اسلام

ابعاد مختلفی دارد که فراتر از تغذیه صرف کودک محسوب می‌شود. پژوهشگران تربیتی و فقهی معتقد هستند که دوران شیرخوارگی نقش محوری در شکل‌گیری شخصیت و رشد روانی-اجتماعی کودک دارد.

از دیدگاه روان‌شناسی تحولی، رضاع فرآیندی پیچیده است که در شکل‌گیری اولین ارتباطات عاطفی کودک نقش اساسی دارد. شعاری نژاد در کتاب مبانی روان‌شناسی تربیتی تأکید می‌کند که تغذیه با شیر مادر تنها یک نیاز فیزیولوژیکی نیست، بلکه بستری برای ایجاد پیوند عمیق عاطفی میان مادر و کودک است. (شعاری نژاد، ۱۳۹۲) تحقیقات نشان می‌دهند که کیفیت ارتباط در دوران شیرخوارگی بر اعتماد به نفس، هوش عاطفی و مهارت‌های اجتماعی کودک در آینده تأثیر می‌گذارد. محققانی مانند نوری معتقد هستند که تماس پوستی و تغذیه مستقیم با مادر، احساس امنیت عمیقی را در کودک ایجاد می‌کند که پایه‌های شخصیت او را شکل می‌دهد (نوری، ۱۳۸۹). مطالعات روان‌شناسی تکاملی نشان می‌دهند که از شیر مادر تغذیه می‌شوند در مقایسه با سایر کودکان، سطح بالاتری از هوش عاطفی، مهارت‌های ارتباطی پیشرفته‌تر و ثبات عاطفی بیشتری دارند (شعاری نژاد، ۱۳۹۲). مطالعات پژوهش‌های روان‌شناسی همچنین نشان داده‌اند که کیفیت ارتباط مادر و کودک در دوران شیردهی الگوهای دلبستگی آینده را شکل می‌دهد. مطالعات طولی بیانگر آن هستند که کودکانی که از شیر مادر تغذیه می‌شوند ضرایب هوشی بالاتر و مهارت‌های اجتماعی پیشرفته‌تری را در سال‌های بعدی زندگی نشان می‌دهند (بولبی، ۱۹۶۹).

رضایی در پژوهش خود به این نکته اشاره می‌کند که رضاع فقط یک فرآیند تغذیه‌ای نیست، بلکه نوعی تعامل چندبعدی شامل: تماس فیزیکی، ارتباط عاطفی، انتقال اطلاعات هورمونی، شکل‌گیری اولین الگوهای ارتباطی است. (رضایی، ۱۳۹۷) از دیدگاه تربیتی اسلام، رضاع اهداف متعالی دارد که عبارتند از: تقویت پیوند عاطفی، ایجاد احساس امنیت، شکل‌گیری اعتماد به نفس و رشد مهارت‌های اجتماعی (احمدی، ۱۳۹۶). این پژوهش‌های علمی نشان داده‌اند که کیفیت ارتباط مادر و کودک در دوران شیرخوارگی بر رفتارهای آتی کودک تأثیر می‌گذارد. سلامت روانی کودکانی که ارتباط عاطفی مناسبی در دوران شیرخوارگی داشته‌اند بیشتر است. شیر مادر منبع

حیاتی برای رشد جسمی و روانی کودک محسوب می‌شود که از ابعاد مختلف فقهی، پزشکی و روان‌شناسی قابل بررسی است. ترکیبات ریست‌شیمیایی شیر مادر شامل پروتئین‌های اختصاصی مانند لاکتوفورین، لیزوژیم و ایمونوگلوبولین‌های است که نقش مهمی در تقویت سیستم ایمنی کودک ایفا می‌کنند (حسینی و همکاران، ۱۳۹۸). از نگاه ایمونولوژیکی، شیر مادر منبعی غنی از سلول‌های بنیادی، پادتن‌ها و فاکتورهای رشد است که نه تنها سیستم ایمنی کودک را تقویت می‌کند، بلکه در تعديل پاسخ‌های التهابی و تکامل میکروبیوم روده نیز مؤثر است (رودریگز-گونزالس.. و همکاران، ۲۰۱۷).

در مراحل نخستین رشد، شیر مادر حاوی اسیدهای چرب ضروری امگا ۳ و ۶ است که تأثیر مستقیمی بر رشد مغز و سیستم عصبی کودک دارد. ویتامین‌های A، D، E، K موجود در شیر مادر با غلظت مطلوب، نقش اساسی در تکامل سیستم استخوانی و عضلانی کودک ایفا می‌کند. مطالعات روان‌شناسی نشان می‌دهد تماس پوستی و تغذیه از سینه مادر، هورمون اکسی‌توسین را آزاد می‌کند که موجب آرامش و امنیت روانی کودک می‌شود. از منظر روان‌شناسی، فرآیند شیردهی فراتر از تأمین نیازهای تغذیه‌ای است. تماس پوستی و ارتباط عاطفی مادر با کودک موجب آزادسازی هورمون اکسی‌توسین می‌شود که نقش مهمی در ایجاد حس امنیت، کاهش استرس و تنظیم هیجانی کودک دارد. (محمدی و همکاران، ۱۴۰۰) تحقیقات نورولوژیکی نشان می‌دهند که شیر مادر حاوی مولکول‌های پیتیدی و هورمونی است که بر سیستم عصبی مرکزی کودک تأثیر می‌گذارد. هورمون اکسی‌توسین موجود در شیر مادر، نقش محوری در تنظیم پاسخ‌های عاطفی و ایجاد پیوندهای روانی-عصبی ایفا می‌کند (راغوناتان و همکاران، ۲۰۱۸).

رضاع در فرآیند تربیت کودک، فراتر از تأمین نیازهای تغذیه‌ای، نقشی چندبعدی در تکوین شخصیت و سلامت جامع انسان ایفا می‌کند. مطالعات روان‌شناسی و فیزیولوژیکی نشان می‌دهند که فرآیند شیردهی مادر، مکانیسمی پیچیده از تعاملات زیستی، عاطفی و روانی را شامل می‌شود که تأثیرات ژرفی بر رشد شناختی و عاطفی کودک دارد. (فلدمان و همکاران، ۲۰۱۱) از منظر عقلی و علمی نیز تأثیر شیر مادر بر اخلاق و تربیت کودک قابل توجیه است.

- تأثیر روح بر جسم: براساس اصل تأثیرپذیری جسم از روح، حالات روانی و اخلاقی مادر می‌تواند بر ترکیب شیمیایی شیر او تأثیر بگذارد. احساسات منفی مانند اضطراب و اندوه می‌توانند باعث تغییرات شیمیایی در بدن مادر و درنتیجه شیر او شوند؛
- تأثیرات روان‌شناختی: شیردهی فرآیندی پیچیده شامل تماس فیزیکی، ارتباط عاطفی و انتقال هورمون‌هاست. هورمون اکسی‌توسین که هنگام شیردهی ترشح می‌شود باعث ایجاد احساس امنیت و آرامش در کودک می‌شود. تحقیقات علمی نشان می‌دهند کودکانی که از شیر مادر تغذیه می‌کنند هوش عاطفی بالاتر، مهارت‌های اجتماعی پیشرفته‌تر و ثبات عاطفی بیشتری دارند؛
- تأثیرات بیوشیمیایی: شیر مادر حاوی ترکیباتی مانند لاکتوفرین، لیزوزیم و ایمونوگلوبولین‌هاست که نه تنها سیستم ایمنی کودک را تقویت می‌کند، بلکه بر رشد مغز و سیستم عصبی او نیز تأثیر می‌گذارد.

۴. آداب رضاع از منظر فقه و روایات و تأثیرات تربیتی آن

پژوهشگران حوزه‌های فقه، روان‌شناسی تربیتی و علوم اسلامی براین باور هستند که فرآیند شیرخوارگی فراتر از یک عمل فیزیولوژیکی، فرآیندی پیچیده در تعامل‌های انسانی است.

۴-۱. پاکیزگی مادر شیرده

خداآوند در قرآن می‌فرماید: «...إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَابِينَ وَيُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ...». (بقره: ۲۲۲) امام صادق علیه السلام فرمود: «الظهور شرط الإيمان» (حر عاملی، ۱۴۰۹/۱۲۰) که نشان‌دهنده اهمیت طهارت جسمی و معنوی مادر در دوران شیردهی است. طهارت، شرط اساسی در شیردهی است؛ زیرا شیر مادر باید از نظر روحی و جسمی پاک باشد تا بر کیفیت آن تأثیر مثبت بگذارد. مادر شیخ مرتضی انصاری قبل از تولد شیخ در خواب دید که امام صادق علیه السلام مذهب عطایش فرمود. صبحگاه خوابش را به فرزند جلیل القدر تعبیر کرد و همان هم شد و شاید به همین دلیل بود که بی‌وضو به او شیر نمی‌داد (انصاری، ۱۳۸۴).

۴-۲. تغذیه سالم مادر

پیامبر اکرم ﷺ فرمود: «الولد مرتضع من لحم و دم أمه؛ شیر مادر از گوشت و خون او تأمین می‌شود». (کلینی، ۱۴۰۷، ۲۰/۶) بنابراین، کیفیت غذای مادر به طور مستقیم بر سلامت و رشد کودک اثرگذار است. این روایت نشان‌دهنده اهمیت توجه به تغذیه سالم و متعادل مادر در دوران شیردهی است تا کودک از مواد مغذی لازم بهره‌مند شود.

۴-۳. آداب شیر خوردن

امام باقر علیہ السلام فرمود: «علموا صبيانكم آداب الشرب». (محدث نوری، ۱۴۰۸، ۱۷۸/۱۵) این روایت به اهمیت آموزش آداب و رفتارهای صحیح حتی در دوران شیرخوارگی اشاره دارد. از دیدگاه امام باقر علیہ السلام تربیت کودک باید از همان ابتدای زندگی آغاز شود؛ زیرا عادات و رفتارهایی که در این دوران شکل می‌گیرد پایه‌گذار شخصیت آینده او خواهد بود. این روایت نشان می‌دهد که والدین باید شیوه شیردادن و رفتار کودک درهنگام شیر خوردن را مورد توجه قرار داده و او را به شیوه‌ای صحیح تربیت کنند.

۴-۴. رعایت عاطفه و محبت

خداآوند در قرآن می‌فرماید: «ووصينا الإنْسَانُ بِوَالِدِيهِ إِحْسَاناً». (عنکبوت: ۸) پیامبر اکرم ﷺ فرمود: «أَحْسِنُوا إِلَى أَوْلَادِكُمْ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۱۰۰/۱۰۴). پیامبر ﷺ با این توصیه، والدین را به مهربانی و نیکی با فرزندان فرامی‌خواند. محبت و عاطفه نه تنها نیاز روحی کودک را بطرف می‌کند، بلکه باعث تقویت پیوند عاطفی بین والدین و فرزند و زمینه‌ساز تربیت صحیح او می‌شود.

۴-۵. مدت شیردهی

خداآوند در قرآن می‌فرماید: «والوالدات يرضعن أولادهن حولين كاملين». (بقره: ۲۳۳) امام صادق علیہ السلام فرمود: «الرضاعة حتى سننتين» (شیخ طوسی، ۱۳۸۷، ۱۷۰/۷). در این آیه و روایت، مدت شیردهی مادر دو سال کامل تعیین شده است. این توصیه الهی و روایی نشان‌دهنده آن است که

شیر مادر نقش مهمی در رشد جسمی و روحی کودک دارد و این مدت زمان برای بهره‌مندی کامل کودک از فواید شیر مادر کافی است.

۴-۶. نیت و قصد در شیردهی

روایت «انما الأعمال بالنيات» (حر عاملی، ۱۴۰۹/۴۴) بر اهمیت نیت در انجام هر عملی تأکید دارد از جمله شیردهی. با توجه به این روایت، اعمال انسان براساس نیت او سنجیده می‌شود. بنابراین، اگر مادری با نیت خالصانه و برای رضای خداوند به فرزند خود شیر دهد نه تنها پاداش معنوی دریافت می‌کند، بلکه تأثیرات مثبتی نیز بر تربیت معنوی فرزند خواهد داشت.

۴-۷. حفظ حریم

آیه: «وَلَا يَبْدِيْنَ زِينَتَهُنَّ» (نور: ۳۱) و روایت امام علی علیه السلام: «الحياء من الايمان» (آمدی، ۱۴۱۰) بر ضرورت حفظ حیا و عفاف تأکید دارند. امام علی علیه السلام با بیان اینکه حیا بخشی از ایمان است اهمیت حفظ پوشش مناسب حتی در هنگام شیردهی را یادآور می‌شوند. رعایت حریم شخصی مادر در هنگام شیردهی نه تنها نشانه ایمان اوست، بلکه الگویی برای فرزندان نیز خواهد بود.

۴-۸. تغذیه متعادل

روایت: «كَلُوا الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا» (مجلسی، ۱۴۰/۶۲، ۱۴۰۳) بر اهمیت مصرف غذاهای پاکیزه و مفید تأکید دارد. براساس این روایت، تغذیه سالم نه تنها بر سلامت جسمانی فرد اثر می‌گذارد، بلکه زمینه ساز انجام اعمال صالح نیز خواهد بود. فقهاء معتقدند که مصرف غذاهای سالم توسط مادر در دوران شیردهی باعث تولید شیری با کیفیت‌تر شده که تأثیر مستقیمی بر رشد جسمانی و روحانی کودک دارد. بنابراین، در فقه و روایات اسلامی آداب و شرایط خاصی برای شیردهی ذکر شده است که رعایت آنها تأثیر مثبتی بر تربیت کودک دارد از جمله: پاکیزگی مادر شیرده (طهارت جسمی و معنوی مادر در دوران شیردهی بسیار مهم است. شیر مادر باید از نظر روحی و جسمی پاک باشد)، تغذیه سالم مادر (کیفیت غذایی که مادر مصرف می‌کند به طور مستقیم بر سلامت و رشد کودک تأثیر می‌گذارد)، آداب شیر خوردن (آموزش آداب صحیح حتی در دوران شیرخوارگی

اهمیت دارد؛ زیرا این دوران پایه‌گذار شخصیت آینده کودک است)، رعایت عاطفه و محبت (محبت و عاطفه در دوران شیردهی باعث تقویت پیوند عاطفی بین مادر و کودک می‌شود)، مدت شیردهی (مدت مطلوب شیردهی دو سال کامل توصیه شده است)، نیت و قصد در شیردهی (نیت خالصانه مادر در شیردهی تأثیرات مثبتی بر تربیت معنوی کودک دارد)، حفظ حریم (رعایت حیا و عفاف در هنگام شیردهی نه تنها نشانه ایمان است، بلکه الگویی برای فرزندان نیز محسوب می‌شود) و تغذیه متعادل (صرف غذاهای سالم توسط مادر باعث تولید شیری با کیفیت‌تر می‌شود که بر رشد جسمانی و روحانی کودک تأثیر می‌گذارد).

شیردهی در اسلام و علوم تربیتی فراتر از یک فرآیند تغذیه‌ای است و نقش محوری در شکل‌گیری شخصیت، اخلاق و سلامت روانی کودک دارد. روایات اسلامی و تحقیقات علمی نشان می‌دهند که شیر مادر نه تنها بر رشد جسمانی کودک تأثیر می‌گذارد، بلکه می‌تواند حامل خصوصیات روحی و اخلاقی مادر باشد. بنابراین، انتخاب زن شیرده باید با دقت و براساس معیارهای اخلاقی و دینی انجام شود. رعایت آداب شیردهی مانند پاکیزگی، تغذیه سالم، رعایت عاطفه و محبت و حفظ حریم نیز تأثیرات مثبتی بر تربیت کودک دارد. این موضوع نشان‌دهنده اهمیت دوران شیرخوارگی در شکل‌گیری شخصیت آینده کودک است. شیردهی، فرآیندی چندبعدی (جسمی، روانی، عاطفی و معنوی) است که نه تنها نیازهای تغذیه‌ای کودک را برطرف می‌کند، بلکه پایه‌های شخصیت، اخلاق و سلامت روانی او را نیز شکل می‌دهد.

۵. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر باهدف بازخوانی تحلیلی آداب رضاع با تمرکز بر جایگاه تربیتی نشان داد که در آموزه‌های دین اسلام، شیردهی به شیرخوار جایگاه ویژه‌ای دارد و یکی از اکان مهم تربیت و پرورش کودک است. آیات قرآن و سخنان معصومین ﷺ به طور گسترده به اهمیت شیر مادر و تأثیر آن بر رشد جسمی، روحی و اخلاقی کودک اشاره کرده‌اند. شیر مادر نه تنها بهترین منبع تغذیه برای نوزاد است، بلکه در شکل‌گیری شخصیت و اخلاق او نیز نقش بسزایی دارد. از نگاه فقهی، شیردهی

علاوه بر تأمین نیازهای تغذیه‌ای موجب ایجاد محرومیت و حرمت ازدواج می‌شود و شرایط خاصی برای تحقق آن تعیین شده است. از منظر تربیتی، شیردهی فرآیندی چندوجهی شامل تعاملات عاطفی، روانی و جسمی بین مادر و کودک است. پژوهش‌های علمی نشان داده‌اند که شیر مادر علاوه بر داشتن مواد مغذی ضروری برای رشد جسمی بر رشد شناختی، عاطفی و اجتماعی کودک تأثیر می‌گذارد. برقراری ارتباط عمیق بین مادر و کودک هنگام شیردهی، پایه‌های اعتماد به نفس، هوش هیجانی و مهارت‌های اجتماعی کودک را در آینده تقویت می‌کند.

آداب و شرایطی که در فقه و روایات اسلامی برای شیردهی بیان شده است مانند رعایت پاکیزگی مادر، تغذیه سالم، توجه به عواطف و محبت و حفظ حریم نشان‌دهنده اهمیت این دوران در تربیت کودک است. رعایت این اصول نه تنها سلامت جسمی کودک را تضمین می‌کند، بلکه بر رشد روحی و اخلاقی او نیز تأثیر مثبت می‌گذارد. شیردهی در اسلام فراتر از یک عمل تغذیه‌ای ساده است و فرآیند تربیتی جامعی در نظر گرفته می‌شود که هم‌زمان نیازهای جسمی، روانی و معنوی کودک را برطرف می‌کند. این موضوع اهمیت انتخاب آگاهانه و دقیقت در رعایت آداب شیردهی را بیش از بسیش آشکار می‌کند. بنابراین، شناخت دقیق آداب شیردهی از منظر فقهی و تربیتی، الگوی مناسبی برای تربیت اسلامی کودکان در دوران شیرخوارگی ارائه می‌دهد و به والدین در پرورش نسلی سالم و متعهد کمک می‌کند.

فهرست منابع

- * قرآن کریم (۱۳۷۲). مترجم: مکارم شیرازی، ناصر. قم: انتشارات امیرالمؤمنین.
- ۱. ابن فارس (۱۴۰۲). کتاب الفرق. قاهره: رمضان عبدالتواب.
- ۲. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). لسان العرب. بیروت: دارصادر.
- ۳. احمدی، حسین (۱۳۹۶). روان‌شناسی تربیتی کودک. تهران: انتشارات روان.
- ۴. اعرافی، محمدعلی (۱۳۹۲). مبانی تربیت اسلامی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ۵. آمدی، عبدالواحد (۱۴۱۰). غرالحکم و دررالکلم. قم: دارالکتاب الاسلامی.
- ۶. انصاری، مرتضی (۱۳۸۴). زندگانی و شخصیت شیخ انصاری. قم: فارسی الحجاز.
- ۷. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸). تسنیم. قم: اسراء.
- ۸. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل البيت.
- ۹. حسینی، سید نعمت‌الله (۱۳۸۵). مردان علم در میدان عمل. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

۱۰. حسینی، محمدرضا، و رضایی، سارا، احمدی، فاطمه (۱۳۹۸). بررسی تأثیر شیر مادر بر رشد کودکان زیر دو سال. نشریه علمی دانشگاه علوم پزشکی رازی، ۱۶(۲۵)، ۴۵-۵۶.
۱۱. رضوی، سیدمهدی، یوسفی، محمد، و عابدی، محمدرضا (۱۳۹۷). نقش تغذیه در رشد شناختی کودکان. نشریه طب کودک ایران، ۲(۱۴)، ۱۱۲-۱۲۵.
۱۲. سادات نوری، مریم، و همکاران (۱۳۹۸). *دانلود المعرفه پژوهشی خانواده*. تهران: سمت.
۱۳. شعاعی نژاد، علی اکبر (۱۳۹۲). *مبانی روان‌شناسی تربیتی*. تهران: انتشارات رشد.
۱۴. شهید ثانی، زین الدین (۱۴۱۳). *مسالک الاقهام*. قم: مؤسسه المعرفه الاسلامیه.
۱۵. طبرسی، فضل بن حسن (بی‌تا). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: دارالمعرفه.
۱۶. طریحی، فخرالدین (۱۳۷۵). *مجمع البحرين*. تهران: مرتضوی.
۱۷. طوسي، محمد بن حسن (۱۳۸۷). *المبسوط فی فقه الامامیه*. تهران: المکتبه المرتضویه.
۱۸. فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴). *المصباح المنیر*. قم: دارالهجره.
۱۹. کجبا، محمد باقر، قاسمیان نژاد، علی نقی، و فرخنایکیان، کمیل (۱۳۹۲). تبیین رابطه روح و بدن با تکیه بر نظریه سیستم‌ها و تجربه‌های نزدیک مرگ. نشریه علمی-پژوهشی کلام اسلامی، ۲۲(۸۵)، ۱۲۹-۱۴۷.
۲۰. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). *اصول کافی*. قم: دارالحدیث.
۲۱. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳). *بحار الانوار*. بیروت: داراحیاء التراث العربي.
۲۲. محدث نوری (۱۴۰۸). *مستدرک الوسائل*. قم: مؤسسه آل البيت.
۲۳. محمدی، فاطمه، کریمی، مهدی، و نوروزی، علی (۱۴۰۰). مطالعه تطبیقی تغذیه کودک در منابع بین‌المللی. نشریه تحقیقات تغذیه، ۳(۱۶)، ۷۸-۹۲.
۲۴. موسوی خمینی، روح الله (۱۳۷۹). *تحریر الوسیله*. قم: مؤسسه مطبوعات دارالعلم.
۲۵. نجفی، شیخ محمد حسن (۱۴۰۴). *جواهر الكلام*. بیروت: داراحیاء التراث العربي.
۲۶. نجفی، محمد حسن (۱۴۳۲). *جواهر الكلام*. بیروت: داراحیاء التراث العربي.
۲۷. نراقی، محمد علی (۱۳۷۵). *عواائد الایام*. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
۲۸. نوری، محمد تقی (۱۳۸۹). بررسی تأثیرات روان‌شناختی رضاع. تهران: نشر دانش.
۲۹. یوسفی، روناک، پناهیده، مهری، فتحی، فرشته، و مرادی، آزو (۱۴۰۳). *مبانی تعلیم و تربیت از دیدگاه منابع و دیدگاه متون اسلامی*. مجموعه مقالات دومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های مدیریت. تهران.
30. Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss*. New York: Basic Books.
31. Freud, S. (1956). *On Sexuality*. London: Penguin Books
32. Raghunathan, V., Ramaswamy, B., & Deoni, S. C. (2018). Differential associations of breastfeeding with cortical thickness in late childhood. *Developmental Cognitive Neuroscience*, 30, 162-169.
33. Rodriguez-Gonzalez, G. L., & et al. (2017). Epigenetic regulation of breast milk microRNAs. *Nutrients*, 9(5), 472.
34. World Health Organization. (2020). *Breastfeeding Guidelines*. Geneva: WHO Press.